

Четвърта тема
ИКОНОМИЧЕСКИ СИСТЕМИ И ИНСТИТУЦИИ
проф. д-р С. Желев

1. ИКОНОМИЧЕСКИ СИСТЕМИ И ИКОНОМИЧЕСКИ
ИНСТИТУЦИИ:

ВЪВЕДЕНИЕ В ОСНОВНИТЕ ПОНЯТИЯ

Икономическите системи като съвкупност от икономически институции

Хората произвеждат, разпределят произведеното, разменят, потребяват чрез и във рамките на определени икономически институции - предприятия, пазари, банки и т.н. Съвкупността от тези институции и връзките на взаимно обуславяне помежду им тук ще означаваме с понятието икономически системи. За да се избегнат по-нататъшни недоразумения, е необходимо да се направи кратък разбор на понятието.

Първо, когато се говори за икономически системи, трябва да се има предвид, че те включват не всички икономически практики, а само онези, които са институционализирани. Изключени от обхвата на понятието, са неинституционализирани практики като черна борса, контрабанда, наркотрафик, корупция и т.н. С това не искаме да кажем, че последните не са важни за функционирането на икономиките, напротив - за някои икономики те представляват възлови практики. Доколкото, обаче, към ден-днешен, имайки предвид реалностите на модерните държави, са нелегитимни практики, те не се вписват в понятието за икономическа институция, а оттук и в понятието за икономическа система.

Второ, икономическите системи не са просто конгломерат от институции, а органично единство между тях. Какво означава това практически? Например институцията на синдикатите е органично свързана с други две - на индустриалното предприятие и на пазара на наеман труд; индустриалното предприятие пък е свързано с институцията на банките и т.н.

Трето, икономическите системи са продукт на еволюцията на човешката практика. Те не се създават и разрушават по "дневен ред". Възникват, развиват се и отмират независимо от които и да било индивидуални усилия, действия или идеи, а като "резултантна", ако ни е позволено това понятие от физиката, от съвкупността на усилия-ята и действията на всички хора и общности.

Четвърто, икономическите системи са свързани с останалите социални системи - политиката, религията, идеологията. Те влияят върху последните, но и изпитват тяхното влияние. Така например идеологията на свободното от държавата предприемачество "laissez faire" възниква,

първо, като отражение и, второ, за да узакони практиката на свободното предприемачество на XVIII-XIX век, но тя е повлияла върху днешната икономика, бидейки “страничен” и често пъти неуловим продукт от системата на обучение на студентите по икономика в някои университети. В този смисъл разбирането на икономическите системи е по-пълно, когато се разглеждат връзките им с останалите социални системи.

Социални и икономически институции

Икономическите институции - банки, синдикати, индустриални организации и т.н., които представляват опорните пунктове на икономиката, са специфичен клас социални институции и съответно притежават техните родови характеристики. Следователно, за да бъдат разбрани икономическите институции, е нужно да бъдат посочени родовите характеристики на социалните институции изобщо.

Социални институции. Социалните институции представляват основните структурни единици на всяко общество. Те посрещат неговите базисни нужди, като ориентират и интегрират индивидуалните действия към колективно значимите цели. Представляват аналогия на колективните инстинкти на живеещите в общности животински видове; както последните не биха могли да оцеляват и да се възпроизвеждат без тези инстинкти, така и човешкото общество е невъзможно без социалните си институции.

Възникването на една или друга социална институция не е въпрос на индивидуален каприз или конспиративен заговор, а отражение на обективна обществена нужда. Бракът възниква, за да регулира сексуалните отношения между двата пола, тогава, когато хаотичните сексуални връзки са заплашвали да разрушат архаичните племенни общности - в генетичен план или по линията на ожесточената конкуренция между индивидите. Семейството се “надстроява” над естествения инстинкт за съхранение на потомството, когато на последното трябва да се предават много повече неща, отколкото биологичния код - образование, средства за съществуване, понятия за роднински връзки и т.н.

Главните характеристики на социалните институции са:

- предназначение (онова, на което е “посветена” институцията);
- ценности (ръководните идейни правила, отправни точки за оценяване на едно или друго поведение, събитие и т.н.);
- материална основа (нужните материални средства за осъществяване на предназначението);
- роли (предписаните правила на поведение на индивидите и групите);
- символика (знаците и символите, които я отличават от другите);
- средства за онаследяване (начините, чрез които едно поколение “предава” на друго институцията).

В табл. 1 са показани проявленията на тези характеристики при пет основни социални институции.

Таблица 1

Проявления на характеристиките на социалните институции

Характеристики	Семейство	Църква	Училище	Държава	Предприятие
Предназначение	Отглеждане и възпитаване на поколенията	Разкриване на пътищата на праведния живот	Обучение и възпитание на подрастващите	Защита на населението от външни и вътрешни врагове	Производство на стоки и услуги
Ценности	Обич, почитание, вяроност, грижа, съчувствие	Привързаност, вяра, послушание, отдаване	Любопитство, ученолюбие, старателност	Подчинение, страх, преданост, служба	Трудолюбие, предприемчивост, сръчност, упоритост
Материална основа	Дом, обзавеждане, местоживеене	Храм, параклис, манастир	Училищна сграда, класни стаи, учебници, читалня	Територия, граници, обществени сгради	Цехове, оборудване, складове, магазини
Роли	Майка, баща, деца, баби, дядовци, роднини	Свещеник, паство, поклонници, светци, грешници	Учители, ученици, възпитатели	Президент, министър, председател, офицери, служители	Мениджър, специалист, изпълнител, консултант
Символика	фамилно име, прякор, брачна халка, венчило, сватба, семеен герб	Кръст, свещи, икони, мощи, олтар, осветена вода, церемонии	Училищен звънец, патрон, униформи, значки	Герб, знаме, държавен печат, химн	Наименование, фирмен знак, търговска марка
Средства за онаследяване	фамилно име, свидетелство за раждане, родословно дърво, завещание	Свещени книги, църковни церемонии и ритуали, ръкополагане	Зрелостни свидетелства, дипломи	Конституция, закони, укази	Договори, лицензии, патенти

Същност и особености на икономическите институции

Икономическите институции могат да бъдат дефинирани като устойчиви узаконени образци на поведение и взаимоотношения, които участниците в производствените и разпределителните действия поддържат помежду си.

Най-значителната особеност на икономическите институции като вид социални институции се изразява в това, че те възникват и се основават върху една от най-човешките дейности - труда. Както трудът е

основополагаща дейност, така и икономическите институции имат основополагащо за обществото значение. Тази тяхна особеност е предадена в рефрена на една стара песен - “парите карат света да се върти около тях”.

Втората особеност на икономическите институции се състои в това, че материалната им основа е изключително динамична. Нека приведем един пример на американския социолог Тофлър. По негови изчисления, ако автомобилната индустрия през последните 30 години се е развивала с темповете на електрониката, всеки един от нас сега щеше да може да си купи Ролс Ройс за по 1 долар и за един галон гориво щеше да изминава по 2 милиарда километра. Нека си дадем сметка какъв е и какъв е бил темпът на същата тази “изостанала” автомобилна индустрия, за да получим представа за материалната основа на икономическите институции.

Третата особеност на икономическите институции се заключава в техния силно експанзионистичен характер. Те проникват все повече и повече в другите социални институции, инфилтрирайки части от своя “генетичен код”. Това инфилтриране се вижда най-добре в различните езикови шампи: директори на училища говорят, че образованието трябва да става “по-практически ориентирано”; медицински експерти разсъждават за “ефективност на здравеопазването”, семействата стъкмяват “бюджет на времето” и т.н.

2. ЕВОЛЮЦИЯ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СИСТЕМИ И ИНСТИТУЦИИ

Първобитнообщинните общества

На този стадий от развитието на човека оръдията на труда са твърде примитивни. Тоягата и камъкът все още продължават да бъдат основно средство за производство. Първото важно изобретение в тази насока са лъкът и стрелата, които многократно увеличили възможностите за ловуване, което се превръща в основно занятие на първобитните хора. Вероятно то слага и началото на изтласкването на жената от важните обществени дела и прикрепването ѝ към дома, децата и домашното огнище; мъжете по своята физическа конструкция са по-пригодни да се занимават с лов, докато за жените, натоварени от природата с отглеждане на децата, остават домашната работа и събирането на плодове и корени.

Второто съществено откритие, което дава силно отражение върху стопанския строй на първобитното общество, е усвояването на метала. Той намира приложение първоначално в лова (стрели с метални върхове, ножове и брадви от мед и бронз), а по-късно - с овладяването на топенето на желязна руда и в земеделието. С помощта на плуга с железен лемешник става възможно обработването на значително по-големи площи. развитието на земеделието от своя страна довежда до прехода на

първобитните общини към уседнал начин на живот. Третото важно следствие от усвояването на метала е появата на занаятите в лицето на групата от хора, които произвеждат металните оръдия на труда.

При първобитната община трудът е обществен (колективен). Колективна е и собствеността върху произведеното. Общинската собственост е неизбежно следствие от ниско развитите производствени умения и средства. Разпростира се върху земята, оръдията на труда, гората, водоемите, жилищата, лодките, риболовните мрежи и др. Личната собственост се отнася до много ограничен кръг от обекти - украшения, накити, дрехи и индивидуалните оръдия на труда (копия, лъкове, стрели), т.е. онези неща, които човек е можел да направи сам и следователно да ги притежава сам.

Разпределението на произведеното и добитото при първобитните общества става на уравнителни начала. Това не може да бъде обяснено единствено с обстоятелството, че хората могат да произвеждат само толкова продукт, колкото им е необходим за задоволяване на най-основните потребности на всеки член от родовата община. В тази насока действа и друга причина, която се корени в общественото съзнание. В тези първични времена за разлика от съвременните е развито много силно колективното "аз", което се корени главно в инстинкта за самосъхранение. Лафарг говори за това, че първобитният човек няма индивидуалност; индивидуалност имат племето, родът и по-късно семейството.[1, 34] Отклонението от уравнителното начало в разпределението - например на убилия животното ловец се дава неговата глава или друга част от тялото наред с полагащото му се по право "обществено" парче, може да се обясни с религиозни причини (изяждайки главата, той унищожава неговия "дух" и последният няма да го преследва за отмъщение).

Както трудът и собствеността върху произведеното и добитото са общи, така и управлението е общо дело. За всяко важно предстоящо събитие се взема решение с участието на цялата община.

Първобитното стопанство е стопанство от натурален тип, което означава, че всичко, което се произведе и добие, се използва вътре в самата община. Доколкото е съществувал някакъв обмен на продукти с други общини, той е бил случаен.

Развитието на оръдията на труда и на трудовите умения на хората довежда до няколко изключително важни резултата, благодарение на които структурите на първобитното общество започват да западат и самото то започва да се преобразува. В тези преобразования има две исторически линии, които условно можем да наречем европейска и азиатска. Понататък до края на този параграф ще отразим онези моменти от развитието, които са типични за европейската линия. В следващия параграф ще разискваме спецификата на азиатската линия.

Първо, отпадането на необходимостта в осигуряването на средствата за съществуване да бъде зает целият род. Благодарение на по-съвършените оръдия на труда и трудови умения става възможно Възпроизвеждането на хората в рамките на по-малки общности - отделните семейства. Въз основа на този частен труд постепенно се появява понятието за частна собственост върху продуктите на труда. Освен тези по същество икономически причини за развитието и утвърждаването на понятието за частна собственост, а по-късно и за възникването на институцията на частната собственост, съществуват и други. Сред тях трябва да се отбележи обичаят табу - съвкупност от забрани, отнасящи се до различни страни от дейността на човека - гледане на свещени предмети, убиване на свещени животни, доближаване до чужда жена, ядене на определена храна и т.н. Табутата действат с голяма сила, като се има предвид, че за пристъпването им в първобитната община обикновено се наказвало или със смърт, или с остракизъм (изгонване на престъпилия от общината, което в общия случай е гибелно за него). Следователно на табутата може да се гледа като на идеологическа сила, водеща до утвърждаването на частната собственост.

Второ, разделянето на скотовъдния от земеделския труд. Появяват се племена, които се препитават изключително със скотовъдство, и други - със земеделие. Тази специализация довежда до усъвършенстване на трудовите умения и на средствата на труда, въз основа на което се появява един свръхпродукт - т.нар. принадлежен продукт. Принаденият продукт не може да се оползотворява в рамките на общността и е нужно да бъде регулярно разменян. С това се слага началото на стоковото производство и стопанство - общностите произвеждат вече не само и не толкова за собствено потребление, те произвеждат заради размяната. Появява се институцията на стоковата размяна.

Освен стопанските причини за развитието на тази институция играят роля и причини от религиозен и политически характер. За осъществяването на каквато и да е размяна са нужни доверие, поносимост, познанство между разменящите. В един свят на трудно оцеляване отношенията между отделните родове са не особено дружелюбни. Там, където и доколкото те имат съприкосновение, обикновено е по повод на някакъв спор, който завършва с проливане на кръв. Но все пак съществува едно важно изключение и то е по повод почитането на общи свещени обекти. В тези случаи е допустимо един род да навлиза безпрепятствено и дори като гост в границите на друг, където се намира свещеният обект. Общите церемонии водят до опознаване и възникване на взаимно доверие между хората от различните родове. Умението да се обменя се дължи вероятно и на широко разпространения обичай за откупуването на жени от други родове, който се създава с превръщането на екзогамния брак в господстваща форма. Най-после обменът дължи много и на наличието на

политическа структура, която го канализира - става дума за вождовете и жреците, през чиито ръце обикновено преминава размяната с другите родове.

Трето, отделянето на занаятите като самостоятелен отрасъл. Изискванията на специализираните в земеделие или скотовъдство към средствата на труда нарастват. Оттук става нужно една група от хора да се занимават постоянно с производство на такива средства. Произведеното от занаятчиите дава допълнителен силен тласък на развитието на стоковото производство и размяна. Нещо повече, ако специализацията в земеделския и скотовъдния труд довежда до размяна между племената (външна размяна), то занаятите слагат начало на разлаяната вътре в самото племе.

Първоначално първобитните общини минават и без лица, които да изпълняват постоянно ролята на предводители или представители. Онези, които изпълняват тези роли, са избираеми и тяхното влияние не е много голямо. Вследствие на увеличените производствени възможности на хората обаче става възможно от областта на непосредствено производителния труд да бъде отделена една група, занимаваща се специализирано със задачите на управлението, гадателство- то, религиозните ритуали, която може да бъде издържана въз основа на произвеждания принадлеен продукт. Второто основание за появата на тази група е нуждата принадлеият продукт да бъде разменян с представителите на други общини. Но това все още не обяснява закрепването на отделни личности, а по-късно и на семейства, на ръководни постове и натрупването от тях на голямо богатство. Зад това "срастване" с управленските постове трябва да се предполагат религиозни и социални причини. С усложняването на религиозните идеи и ритуали става невъзможно вече жрецът да бъде избран и сменян начесто, защото той не може ефективно да "представява" рода пред Бога. Освен това, доколкото Богът винаги е бил същество, с което се "общува" (дори и той да е в неодоушевена форма), вероятно е пробила път идеята, че не всеки простосмъртен би бил приет от него. Тези две обстоятелства водят до срастването на едни и същи лица с функцията на жреца. Нерядко тази функция и функцията на военен предводител и представител на рода се изпълняват от едно и също лице, което в мирните форми на представителство на рода - главно при размяната на продукти, е мотивирано да покаже собствения си род в добра светлина. По тази причина в неговите ръце се натрупва богатство, което първоначално се възприема не като лично, а като родово - символ на благосъстоянието на рода. По-късно става възможно това богатство да бъде постепенно присвоявано от същия този представител. С всичко това се слага началото на общественото разслояване и появата на класи - четвъртият важен момент от развитието.

Възможността отделните семейства да се самоиздържат и появата на частната собственост стават основа на разлагането и преобразуването на

родовата в селска (съседска) община, състояща се от отделни семейства. Отделните семейства вече могат да се разселват извън територията на родовата община и по този начин да образуват поселения на съседски принцип.

Селскообщинните общества на Изтока

На изток еволюцията на обществата и стопанствата протича по съвършено различен начин в сравнение с европейския. Тя не може да бъде описана и обяснена извън изследването на природните условия на този район. Без това трудно може да се схване как при такава примитивна техника и ниско общо равнище на производителните сили е възможно да бъдат образувани и да разцъфват общества, чиито постижения в науката, изкуството, строителството са невероятни и днес.

Главните особености на природните условия на Древния Изток (Шумер, Египет, Древна Индия) могат да бъдат обобщени до следното:

1. Наличие на високоплодородни алувиални почви, чиято обработка е твърде лесна дори и с примитивната каменна мотика. Нещо повече, тези почви са твърде благоприятни и за прокарване на напоителни съоръжения.
2. Отсъствие на многобройни и големи пасища, благодарение на което скотовъдството остава слабо развито. Това дава възможност земеделците да усвоят без особена съпротива огромната част от плодородната земя. Следователно за разлика от други райони, при които неразвитостта на скотовъдството се отразявала зле и върху земеделието (липса на работен добитък и невъзможност да се възстановява плодородието на почвата чрез достатъчно торене), тук нещата стоят по обратен начин: алувиалната почва не изисква непременно обработка с помощта на работен добитък, а пълноводните реки Нил, Ефрат, Тигър, Инд или Хуанхъ естествено наторяват и възстановяват плодородието.
3. Равнинността на релефа позволява да се строят водопреносни и напоителни съоръжения (каналы и водохранилища). Това дава възможност да се отстои на капризите на природата. В отглеждането на големи площи зърнени култури.
4. Топлият климат дава възможност да се прилага много голяма маса от труд. Съчетано с високото плодородие на почвата, това обстоятелство стои в основата на създаването на голямо количество принадлеен продукт (нека отбележим, че при древноизточните страни данъците стигали до половината от размера на реколтата, което в други райони неминуемо би обричало трудовото население на гладна смърт!).

Всички тези обстоятелства способстват за бързото увеличаване на населението и за възникването на големи човешки общности. Многобройното население, чийто труд зависел във висока степен от общи дейности (прокарване и поддържане на водопреносните съоръжения и хранилищата, разпределението на водата и т.н.), изисква значително

усложнено управление. Става невъзможно дейностите по управлението да се извършват спорадично, като се съчетават и с други трудови дейности. Вече се изисква отделни лица да бъдат заети изключително с управление. Това става възможно благодарение на обстоятелството, че тези общества вече успяват да произвеждат достатъчно принадлеен продукт за издържане на незаетите в непосредствено производителна дейност.

Натиск за отделянето на управлението от непосредствените производствени дейности идва и от нуждата общността да се защитава от външни врагове - номадските племена. Техните нападения биват съпроводжани от избиване на много хора, ограбване на средствата за препитания и разрушаване на основата на тяхната стопанска дейност - водопреносните съоръжения.

Въз основа на изисквания за организиране на високообединения труд не само на отделни семейства, но и на цели общини, и за защита от външни врагове възникват източните държави. Разбираемо е, че това не е било възможно, когато развитието на производителните умения не е позволявало да се издържа една част от обществото, длъжностно занимаваща се с управленска дейност. Древната източна държава като никоя друга - с изключение на съвременните държави, се откроява с характера си на икономическа институция.

Така например в селската индийска община - основна съставна част на държавата, в която имало общо около осем длъжности, само две били относително откъснати от определени икономически функции - тази на учителя и на брамина, изпълняващ религиозните обреди. Всички останали - главата на общината, който бил едновременно съдия, полицейски началник и данъкосъбирач; счетоводителят, водещ отчет за земеделските дейности и кадастрирането на земята; вътрешният охранител, който преследвал престъпниците и съпроводждал чужденците от село на село; граничарят, охраняващ границите от посегателствата на други общини; надзирателят на водоемите; календарният брамин, който в качеството си на астролог указвал кога е времето за посев, жътва и т.н., били повече или по-малко пряко заети с икономически функции.

В източните селскообщинни общества липсва частната собственост върху земята. При тях трудно може да се говори и за пълна общинска собственост, защото ползването и разпореждането с тази собственост са силно зависими от общата мрежа от водопреносни и хранителни съоръжения, които се управлявали от власти, стоящи над общината. Липсата на частна собственост обуславя слабото развитие на разменните отношения. Същевременно липсата на частна собственост, на слабо развити разменни отношения не дава възможност да се развие институцията на робството, каквато я срещаме в гръко-римския свят. Това се дължи и на обстоятелството, че управляващите слоеве имат друга по-

подходяща алтернатива за добиване и присвояване на принадлежния продукт - труда на селяните.

За сметка на всичко това в източните страни са изключително добре развити институциите на преразпределението. Принаденият продукт, създаден от селяните, "преминава" през многобройните равнища на държавната структура, за да стигне до висшето. Тази многоравнищна форма на преразпределение лишава производствените единици от възможност за натрупване и разширяване. От друга страна, многоравнищното преразпределение спира развитието на свободните разменни отношения, т.е. пазара. Именно в това се крият двете главни причини за закостенялостта на селскообщинните форми на Изтока.

Робовладелските общества

Робовладелското общество е следващият етап от еволюцията на европейската историческа линия. Главната причина то да възникне и да се развие е наличието на частна собственост върху земята и относително добре развити стокови разменни отношения (пазар) - черти, които, както Вече Видяхме, не се срещат при азиатската линия. При робовладелското общество частната собственост се разпростира не само върху земята, оръдията на труда, работния добитък и домашното имущество, но и върху робите. Те със своя труд създават огромна част от съвкупния продукт, поради което основаните на този труд стопанства и общества с право се наричат робовладелски. Трябва да се отбележи още, че частната собственост върху земята означава и друго нещо - развитие на непознат до този момент пазар на земя.

Не всяка поземлена частна собственост обаче може да бъде такава, че на нейна основа да може да се развие производство, използващо труда на роби. Необходима е едра поземлена собственост, която да дава простор за приложение на този род труд. Тази едра собственост се получава, от една страна, по пътя на покупко-продажбата (пазара на земята). От друга страна, уедряването на земята става по линията на задлъжняването на някои собственици на земя пред заемодателите им. Последните предоставят исканите от тях заеми, като сключват особен договор за обезпечение в случай на невъзможност те да бъдат върнати - ипотеката. Съществува и трети път за уедряване на земята - овладяването на нови земи, което в гръцкия свят се нарича колонизация по името на нововъзникващите селища - колониите.

При робовладелските стопанства се използва неикономическа принуда, за да бъдат накарани робите да работят. Това се дължи отчасти на обстоятелството, че оръдията на труда са все още на ниско равнище. По тази причина трудът изисква много упорити усилия. Освен тази обективна причина, съществува и друга - субективна. Робите не притежават никаква собственост; като правило на много от тях е забранено да имат и

семейства, а значи и наследници. Целият произведен от тях продукт отива за робовладелците с изключение на една нищожна част, оставяна за прехраната им. В тези условия робите нямат никаква мотивация за труд. Насилието е трябвало да компенсира тази липса на мотивация.

Това противоречие между роби и робовладелци е деструктивно в икономически план. Като противодействие на непосилния труд робите чупят и унищожават средствата на труда. За намаляване на загубите откъм работно време и на тези, свързани със закупуване на нови инструменти, робовладелците биват мотивирани да използват възможно най-примитивните, но здрави такива. Последното обстоятелство спирало процеса на усъвършенстване на оръдията на труда.

Жестокият принудителен труд, откъснатостта от собствената среда, недохранването водят до бързо изхабяване и кратък живот на робите. По тази причина е трябвало да има постоянни източници на нови попълнения. Такъв основен източник се явяват войните, които в рамките на робовладелските общества изпъкват със своето непосредствено икономическо предназначение - набавяне на нови количества роби. Други източници на роби са роботърговията и пиратството.

Робовладелските общества са знаменателни и с третото обществено разделение на труда и появата на прослойката на търговците. Последните дават силен тласък на развитието на стоково-паричните разменни отношения, което довежда, от една страна, до увеличаване на експлоатацията на робския труд с цел да се получи по-голям продукт, а от друга, до разоряване на дребните собственици на земя.

При робовладелското общество се появяват и по-структурирани кредитни отношения. Лихварите се оформят като социална прослойка на кредитния капитал, която съдейства за разгръщането на разкоша и паразитизма на робовладелската класа, а по-късно и за нейната ерозия.

Разглежданите общества са характерни още и с рязкото разграничаване на умствения и физическия труд. Умственият труд е изключително право на господстващата класа на робовладелците, докато с физически труд се занимават робите и дребните собственици. Благодарение на освободеността си от физически труд представителите на класата на робовладелците съумяват да дадат голям тласък на развитието на науките и изкуствата. В недрата на тези общества се полагат основите на по-късната европейска и световна наука и изкуство.

Картината на робовладелското общество не би била пълна, ако не се спомене една от най-важните икономически и социални институции, получила силно развитие в тези времена - градът. Според Вебер за град като икономическа институция може да се говори там, където местното население удовлетворява съществена част от своите всекидневни потребности на местния пазар, при това значителна част от продуктите, произведени от местното население и населението от близките области, са

предназначени за продажба на пазара. Градът е “пазарно” селище. [2, 310] Градът представлява център на политическия и икономическия живот. В него са концентрирани представителите на господстващата класа и новопоявилите се прослойки на търговците и лихварите.

Феодалните общества

При феодалните общества основната икономическа институция е едрата феодална собственост върху земята. Поземлените отношения между феодалите и крепостните селяни са от централно значение за разбирането на тези общества и на техните икономически системи.

Поземлената собственост на феодалите се среща в две основни форми. При първата тя се състои от две части. Една част се намира в непосредственото разпореждане на феодала. Тя се обработва от принадлежащите на феодала селяни (т. нар. феодална повинност) или от слуги, които нямат земя и представляват собственост на феодала. Втората част е отдадена за ползване от селяните. Частта, отредена на селяните, се предава по наследство, но без възможност да бъде продавана, тъй като представлява собственост на феодала. Собственост на селяните са и средствата на труда, работният добитък, семената, семейното жилище и др. Част от производството селяните дават във вид на данък на църквата.

При втората форма (наделната) цялата земя на феодала се отдава за обработка на селяните. За това си право те заплащат с част от продукцията си рента (натурална рента). В по-късните периоди от развитието на феодализма продуктовата рента бива заменена (цялостно или частично) от парична рента.

Селяните, работещи на земята на феодала, са прикрепени към нея, поради което се наричат крепостни селяни. Те са лично зависими от феодала не само в полагането на труда, но и в други страни на техния живот. Съществена черта на отношенията между феодал и крепостни селяни е наличието на извъникономическа принуда към труд. Тази извъникономическа принуда обаче не бива да се абсолютизира. В труда на селянина има и икономическа мотивация, особено при наделната форма на организация на феодалното стопанство: колкото повече произведе, толкова повече (не като дял - собственият и този на феодала са определени предварително, а като общо количество) ще придобие.

В рамките на феодалното общество градовете като икономическа и социална институция получават по-нататъшно развитие. Тяхното изследване е важно не толкова за обяснение на феодалното общество и стопанство, а главно за разкриване на онези сили, които впоследствие довеждат до възникването на капитализма.

Феодалният град е населен главно със занаятчии, търговци и лихвари. Занаятчиите представляват най-голямата част от градското население. Те имат разнороден състав. Едни са освободени крепостни селяни, други -

крепостни селяни, които са избягали от феодала си, трети са селяни, които са преместени от самия феодал в града. Занаятчиите от различните отрасли са обединени в т. нар. цехове, които строго регламентират достъпа до занаята, начина, по който става израстването на работещите в него, йерархията, параметрите на производствения процес и продукцията, цените, пазарите и т.н. чрез уставите на цеха и неписаните традиции. Цеховете са монополни обединения от чист тип - те по никакъв начин не допускат елементи на свободна конкуренция. Занаятчийските цехове с присъщата им технологична и трудова дисциплина, йерархия (майстор – калфа - чирак), стандартизация на продукцията, с използването на наемен труд и т.н. могат да се разглеждат като прабраз на бъдещите индустриални предприятия.

В средновековните градове разцъфва и прослойката на търговците. Те обслужват градското население с продуктите на селото. Немалка част от тяхната търговия се дължи на продажбите на феодалите (вино, скъпоценности, накити, подправки и т.н.). За да защитят своите интереси, търговците се обединяват в търговски гилдии. Главните задачи на тези гилдии са две: първата - лична и имуществена охрана на търговците по пътя им; втората - определяне на цените и разпределяне на пазарите. Гилдиите отразяват вече едно високо равнище на развитие на търговския капитал, при което представителите му са в състояние да влияят върху общите дела на града, а някои от тях - и да “мерят ръст” с феодалите.

3. ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА И ИНСТИТУЦИИ НА КАПИТАЛИЗМА

Същност и произход на капитализма: два различни възгледа

Възгледът на Маркс: капитализмът като експлоататорска икономическа система. Маркс схваща капитализма като строй, основан върху частна собственост върху средствата за производство, кон-центрирана изключително в ръцете на капиталистите, и свободен наемен труд. Отношенията между капиталистите и работниците се разглеждат като антагонистични класови отношения, което се дължи на обстоятелството, че капиталистите експлоатират работниците, присвоявайки заработения от тях принадлеен продукт. Основното противоречие в икономическата система на капитализма е между производителните сили, които стават все по-обществени. и частнокапиталистическия начин на присвояване на продукта. То се изразява в кризите на свръхпроизводството, безработицата, инфлацията и други прояви на дисхармония. Маркс смята, че рано или късно капитализмът ще бъде заменен от комунизма, при който посочените противоречия ще бъдат преодоляни.

В разбирането на Маркс за произхода на капитализма има две линии: еволюционна и революционна. Първата проследява и изследва онези

обстоятелства и причини, които в недра на феодалния строй подготвят условията за капитализма. Втората линия обяснява ролята на насието за установяването на това общество, или т. нар. въпрос за първоначалното натрупване на капитала. Нека накратко разгледаме основните моменти на всяка една от тези линии.

Причина за развитието на капиталистически икономически порядки в недра на феодалното общество са стоково-паричните отношения, основани на частна собственост върху средствата за производство. Силен тласък за развитието на тези отношения дават образуването на централизиран държави в Западна Европа и появата вследствие на това на голям национален пазар. В същата посока въздейства и образуването на световен пазар вследствие на великите географски открития. Изключителното увеличаване на емкостта на пазарите стимулира дейността на търговския капитал. Търговските капиталисти стават нужно и неотменно посредническо звено между стопанството на крепостните селяни или феодалите и националния (световния) пазар. С натрупването на парични средства някои от тях започват да се занимават систематично с кредитиране, а други се насочват към сферата на производството, чиято нужда от наемни работници се удовлетворява от откупилите се от феодалите крепостни селяни. За развитието на промишления капитализъм съществена роля изиграва, както вече споменахме, моделът на съвместен труд, установен в занаятчийските цехове.

Освен с тези обстоятелства възникването на капитализма Маркс, по подобие на Адам Смит, обвързва с т. нар. първоначално натрупване на капитала. В главното си произведение “Капиталът” той описва първоначалното натрупване по следния начин: “Капиталистическото отношение предполага, че собствеността върху условията за осъществяване на труда е отделена от работниците. По този начин процесът, създаващ капиталистическо отношение, не може да бъде никакъв друг, освен процес на отделяне на работника от собствеността върху условията на неговия труд - процес, който превръща, от една страна, обществените средства за производство и жизнени средства в капитал, а от друга страна, непосредствените производители в наемни работници.” [3, 725] В Европа този процес се извършва от средата на XV до средата на XIX век. В Англия - родината на капитализма, той се характеризира с т. нар. “ограждане” - завземането от лордовете на общинските пасищни земи и орните земи на селяните и изгонването им от техните домове и села. Значителна част от тези земи лордовете отдават под аренда на големи скотовъдци, които по-късно се превръщат във фермерски капиталисти. Изгонените и обезземлени селяни стават наемни работници в градските манифактури.

Гледната точка на Вебер: капитализмът като икономическа система, основана върху рационализъм. В едно от най-важните си произведения

“Протестантската етика и духът на капитализма” Вебер дава своя отговор на въпроса относно същността и произхода на западния капитализъм. Това става на основата на сравнението между Западна Европа и останалия свят, благодарение на което се разкриват отликите на първата, довели до възникването на нейна територия на капитализма като икономическа система, а не като спорадични практика, такава, каквато се среща и в предходните форми на общества и стопанства. Кои са главните постановки и доводи на Вебер?

Според автора капитализмът се характеризира с това, че основният движещ мотив е печалбата. Но “страстта към печалба” е универсална и не се отнася единствено до капитализма. Това, което е уникално за него, е по-скоро обуздаването на това “иррационално влечение”, или неговото рационално регулиране. За какъв вид регулиране става дума? За регулиране на печалбата на едно постоянно действащо и рационално управлявано капиталистическо предприятие. То се стреми не към каква да е, а към вечно подновяваща се печалба - към рентабилност. Без нея конкуренцията, характерна за капиталистическото стопанство, би го изхвърлила от играта. Друга особеност на тази печалба е, че тя е извлечена чрез формално свободна размяна. Несвободните форми на размяна не могат да бъдат определени като капиталистически. Отношението към размяната и ръководството на предприятието е основано на рационално пресмятане и планиране на всички действия, активи, процеси и т.н.

Ако се имат предвид само тези характеристики, то може да се заключи, че капитализмът е универсално явление, което може да се срещне не само в Европа, но и в Китай, Индия и т.н. Това, което прави западния капитализъм уникален, са няколко други черти.

На първо място, наличието на “рационално-капиталистическа организация на формално свободния труд”. Макар че наемният (надничарският) труд е познат и в предходни епохи, прилагането му почти никога не е довело до създаване на рационално организирано капиталистическо предприятие, ориентирано към възможностите на стоковия пазар. Появата на такова предприятие става възможна поради две обстоятелства: разделянето на домакинството от предприятието и рационалното водене на търговските книги. Разделянето на домакинството от предприятието е познато и по-рано, но неговият икономически, психологически и юридически статус е друг. Капиталистическото обособяване на предприятието почива върху две характеристики - наличието на рационално счетоводство и правно разделяне на личното имущество от това на предприятието.

На второ място, трябва да се посочи, че западният капитализъм е предимно производствен капитализъм, който се основава на използването на големи маси организиран наемен труд, прилаган чрез съответните технически средства. Този вид капитализъм е възможен само на Запад поради няколко причини. Първо, само там са налице систематична наука, университети,

които се занимават със специализирано образование, експериментално установени познания и т.н. Всичко това дава възможност науката да се превърне в своего рода производителна сила и действително това става (да си спомним великите технически открития - парната машина, двигателя с вътрешно горене, електричеството и т.н.). За да стане това обаче, е бил нужен подходящ социален ред. Втората причина се заключава до наличие на рационална структура на правото и на държавното управление. Само при ясни правила на играта - закони и предвидимо държавно управление, е възможно рационалното водене на частностопанското капиталистическо предприятие.

На трето място, капитализмът на Запад е уникален със своеобразната си стопанска етика, защото освен техническите и правните са нужни и съответните морални условия за едно рационално икономическо поведение. Тези условия идват от протестантското религиозно учение и практика. Протестантството узаконява няколко възлови за новата стопанска етика ценности. Утвърждава стремежа към печалба като богоугоден, ако няма за крайна цел безгрижен и весел живот. Ако печалбата е насочена към натрупване, към създаване на по-добри условия за по-нататъшен труд, тя е етична. Втората важна ценност е скромният личен живот, съпроводен с пестеливост. "И ако обединим ограничаването на потреблението с освобождаването на стремежа към печалба, пише Вебер ще се доближим до приблизителния отговор: капиталистическа натрупване чрез принудително аскетично спестяване. Задръжките, които се противопоставяли на потребителското прахосване на придобитото, трябвало да бъдат в полза на неговото продуктивно използване като инвестиционен капитал." [4, 185-186] Трета ценност, без която не би било възможно обяснението на произхода на западния капитализъм, е упоритият, методичен труд, Възприеман като самоцел в живота. Този методичен труд според протестантството може да се осигури единствено в рамките на професията. На тази основа простата наемна наднична работа прераства в професионална работа и се появяват фигурите на капиталиста собственик и на капиталистическия наеман работник.

Икономическата система на класическия капитализъм

Основни характеристики на системата на класическия капитализъм. Основните характеристики на класическия капитализъм или още на капитализма на съвършената конкуренция, който е характерен за Западна Европа и САЩ през XIX век, са приведени в табл. 2.

Предпоставки за трансформация на класическия капитализъм. В края на XIX и началото на XX век капитализмът на съвършената конкуренция започва да слиза от историческата сцена. Две обстоятелства слагат край на "съвършеността" на конкуренцията: появата на доминиращи центрове на власт в икономиката и намесата на държавата. Как става това?

Таблица 2

Основни характеристики на класическия капитализъм

Характеристики	Описание
1	2
Технологична база	Механични машини от универсален тип, които дават възможност за производство на богата гама от продукти и пренастройка от едно производство към друго без съществени допълнителни инвестиции.
Мащаби на предприятията	Малки и средни по големина предприятия. Изграждането и оборудването на такова предприятие не изискват много големи инвестиции, т.е. капиталовият праг за нахлуване в една или друга индустрия е нисък.
1	2
Доминираща форма на собственост	Индивидуална и семейна собственост върху индустриалните, търговските, банковите и т.н. фирми. Тези форми на собственост не позволяват образуването на доминиращи центрове на икономическа власт и деформирането на конкуренцията.
Главни икономически мотиви	Максимизация на печалбата. Оцеляване на фирмата в конкурентната борба. Намалване на производствените издръжки и продажните цени.
Тип на конкуренцията	Свободна конкуренция, неограничавана от държавата или от монополни образувания. Конкуренция със стоки от рода <i>post factum</i> . Основен индикатор за ориентация в икономическата конюнктура са цените.
Резултат от конкурентната борба	Натиск към понижаване на производствените издръжки и продажните цени. Интензивни банкрути и освобождаване на работна сила.
Ритъм на икономическата система	Добре очертана цикличност на производството, цените, потреблението и т.н.
Роля на държавата	Държавата не се намесва активно в икономиката. Няма изразена социална политика за поддържане на определено жизнено равнище.
Дисхармонии на системата	Кризи на свръхпроизводството. Безработица Инфлация. Стачки.

Благодарение на развитието на индустриалните технологии стават възможни концентрацията на огромни производствени фондове и масовото серийно производство, при което разходите се минимизират. Така например за десет години - от 1907 до 1917 г., Форд увеличава продажбите си над 100 пъти при почти седемкратно намаление на цените на автомобилите! Увеличените продажби и намалените производствени разноси водят до по-голяма норма и маса на печалбата. Това от своя страна дава възможност за крупни реинвестиции (концентрация на капитала). Натрупването на свеж капитал идва и по линия на акционерните дружества. Заедно с тези процеси върви и централизацията на фондове и капитал, чийто източник са интензивните вълни на сливания и поглъщания. Капиталовите прагове, които трябва да се прескочат от евентуални нови конкуренти, стават непосилно високи, с което се затормозва действието на конкуренцията. От друга страна, нуждата от стратегическа сигурност за огромните капиталови инвестиции на отделните компании ги кара да действат “зад гърба” и за сметка на пазара, споразумявайки се за територии, цени и др. С това започва процес на монополизация на икономиката. Като логическа последица от всичко това държавата започва активно и на широк фронт да се намесва във функционирането на икономическата система. По този начин на мястото на хомогенната като състав (малки и средни индивидуални или семейни фирми) и механизъм на функциониране (подчинени на правилата на свободната конкуренция) икономика на класическия капитализъм идва трисекторната икономика, включваща публичен сектор (“обществено домакинство” по сполучливия израз на Бел), олигополен сектор (сектор на големите компании, или “планова система” по терминологията на Голбрайт) и сектор на малките фирми („пазарна система” пак по Голбрайт).

Дискусия относно характера на икономическата система на модерния капитализъм

Икономическата система на модерния капитализъм е изключително сложен обект на изследване. Теоретичните опити за “справяне” с този обект обикновено се характеризират с фокусиране върху едни негови аспекти и абстрахиране от други. Разбирането на тези опити се усложнява и от идеологически “напластявания”, които при такъв материал за изследване като че ли са неизбежни.

В тази част ще представим четири опита за изграждане на социологическа картина на модерните капиталистически икономики. Надяваме се, че въз основа на един сравнителен поглед върху техните тези и аргументи ще стане възможно отсяването на идеологията от “рационалното зърно”.

Теория за държавномонополистическия капитализъм. Основатели на теорията за държавномонополистическия капитализъм (ДМК), термин, с

които се бележи икономиката на модерния капитализъм, са руските теоретици и политически дейци Ленин и Бухарин. Основната характеристика на ДМК според тези автори е срастването на големите компании и държавата в единен механизъм за осъществяване на интересите на монополистическия капитал. В разбирането на Ленин и Бухарин ДМК вече не е оня всеобщ капитализъм за всички капиталисти от XIX век, тази система е организирана главно в интерес на най-крупния капитал (държавата като “агент” на монополистическия капитал). Произходът на ДМК се свързва с нуждата от коригиращата и регулиращата функция на държавата, за да се преодоляват характерните дисфункции на силно обобществената икономика. Организирайки и регулирайки пазарния механизъм, капиталистическата държава прехвърля кризисните явления от оригиналната им среда на икономиката в средата на политиката. Икономическата криза тогава се извява като криза на държавните финанси, хронична инфлация, структурни диспропорции, замърсяване на природната среда и др. Тази политизация на икономическите отношения позволява ефектите от кризата да се разпределят върху възможно най-голяма социална “площ” и по този начин да не се почувстват в много остра форма. Независимо от високия си организационен и регулационен потенциал обаче държавата не може да отстрани типичния за капитализма стихийен характер. Нещо повече, намесата на държавата в икономиката само катализира процесите на “социализация на производството” и на “политизация на отношенията на експлоатация”, чийто кумулативен ефект трябва да доведе до комунистическа революция.

Теорията за ДМК се критикува от две позиции. Първо, оспорва се тезата за държавата като “агент на монополистическия капитал” с аргумента, че тя не отчита присъщата конфликтност на интересите на отделните представители в рамките на този капитал в това отношение теорията възпроизвежда типичните слабости на елитистките концепции за властта. Второ, презумпцията, че държавният апарат е в състояние активно да планира и провежда единна централизирана икономическа политика в нечий интерес явно недоотчита наличието на конфликтующи интереси сред същия този апарат; тук се възпроизвеждат слабостите на технократичните концепции за големите планово организационни възможности на съвременната държава.

Теория за мениджърския капитализъм. Съвременен представител на тази теория е американският икономист и социолог Голбрайт. Основните му възгледи са развити в неговите произведения “Новата индустриална държава” и „Икономика и обществено предназначение” Според автора съвременните икономики са хетерогенни Те са съставени от две относително обособени системи - “планова” и “пазарна” Пазарната система включва множество на брой малки фирми, които развиват интензивна конкуренция помежду си. Характерно за тази система е

обстоятелството че фирмите в поведението си се подчиняват на "невидимата ръка" на пазара. Планова та система е съставена от малко на брой големи корпорации. Тяхната мощ е такава, че са в състояние да контролират в свой интерес екзогенните фактори от които зависи техният бизнес. Социалната фигура, която олицетворява указания контрол, е тази на мениджърите, или на т. нар. техноструктура.

Главният мотив на техноструктурата е максимизация на контрола върху екзогенните фактори, а не максимизация на печалбата. Екзогенните фактори, адресати на споменатия контрол, включват четири субекта - акционерите на компанията, потребителите, синдикатите и държавния апарат. Претенциите на акционерите се парират чрез поддържане на едно задоволително равнище на дивидентите и курса на акциите. Потребителите биват контролирани с мощните инструменти на рекламата, промоцията, връзките с обществеността и др. Евентуалните противоречия и сблъсъци със синдикатите за по-високи възнаграждения или по-благоприятни условия на труд лесно могат да бъдат овладени, тъй като разходите, свързани с отстъпките по тези две главни линии, се прехвърлят в по високи цени на продукцията, които като правило без особени проблеми могат да бъдат наложени на пазара. Накрая държавният апарат и главно административната му част лесно се убеждава във взаимната полза от сътрудничество с корпорациите.

Доколкото генералната цел на техноструктурата не е максимизацията на печалбата, корпорациите развиват с конкурентите си един нов механизъм на компромисно формиране на цените, при който за всеки конкурент е гарантирана минимално необходимата печалба. При този режим на функциониране корпорацията осъществява интересите си за сметка на пазарния сектор и на различни квазигрупи с нисък потенциал за натиск.

Властта на мениджърите Голбрайт обяснява с разпръсването на собствеността сред множество акционери, при което ефективният контрол се изплъзва от ръцете на собствениците на капитала и преминава в тези на техноструктурата. Този аргумент, издигнат за пръв път от Берле и Мийнс, понастоящем е подложен на критика в светлината на обстоятелството, че в последните години се наблюдава концентрация на акциите в институционални инвеститори от рода на пенсионните фондове, инвестиционните компании, финансовите компании, отделите на търговските банки за доверителни операции и т.н. Отговорът на критиката е в това, че тези институционални инвеститори нямат претенции по отношение на контрола в компанията, тъй като са мотивирани единствено за получаване на дивиденди.

Теорията за мениджърския капитализъм е ценна главно с това, че улавя и дава обяснение на две изключително важни черти на модерния капитализъм, които при класическия отсъстват. Първата се състои във възможността да се прави достатъчно устойчив класов компромис по пътя

на споразумяването между синдикатите и мениджмънта на корпорациите; този компромис трябва да се възприема като позитивен за икономическата, а оттам и за социалната и политическата система на капиталистическото общество, тъй като не позволява развихрянето на конфликти, които поради организираността на страните биха били с много сериозни последици. Втората черта се заключава в сътрудничеството, развивано между държавния апарат и техноструктурите на едрите корпорации (т. нар. “корпоративизъм”), което може да се прецени като паралелна на традиционния демократичен процес форма за изработване на социални приоритети; често по линията на корпоративизма се вземат решения, които иначе трудно могат да преминат през филтрите на официалните политически институции поради обстоятелството, че последните трябва да отразяват много широки демократични искания.

Теория за организиания капитализъм. В разбирането на един от най-изтъкнатите представители на тази теория Хабермас в книгата му “Криза на легитимацията” понятието “организиран капитализъм” се отнася до два момента:

- 1) икономическа концентрация и организиране на пазарите;
- 2) интервенция на държавата в пазарите.

Авторът е на мнение, че тези нови характеристики, типични за модерния капитализъм, не са елиминирали конкурентно-либералната същност на класическия, тъй като управленските решения продължават да се вземат въз основа на критерия за печалба, а приоритетите на обществото като цяло се установяват по един спонтанен начин. Икономиката на организиания капитализъм се състои от три сектора: сектор, регулиран от конкуренцията; сектор, регулиран от стратегиите на олигополите; публичен сектор, при който преценките за инвестициите и другите икономически решения не се влияят от пазара. Основният ангажимент за нормалното функциониране на икономиката поема държавата. Той е свързан с осъществяването на две условия: първо, осигуряване на лоялността на масите като база за легитимна политика; второ, осъществяване на онези функции на управление, които са иззети от икономическата система. За да поддържа желаното равнище на лоялност на гражданите държавата постоянно трябва да заделя все повече и повече средства за социални разходи. Темповете на растеж на тези средства обаче са значително по-ниски от темповете на растеж на исканията за социални разходи. Поради невъзможността си да посрещне новите равнища на исканията а оттам и лоялността на гражданите държавата изпада в криза на легитимността. Второто условие - осъществяването на функциите, иззети от икономическата система, също не може да бъде реализирана подобаващо, от една страна, поради обстоятелството че интересите в тази система са присъщо конфликтни, а от друга, поради изключителната ѝ сложност. Резултатът от това е дезорганизираността на големи сфери на

икономиката. Невъзможността да бъдат осъществявани функциите на управлението, иззети от икономиката, Хабермас бележи с термина криза на рационалността. Според автора държавата би могла да избегне кризата на легитимността, която за него е централният проблем, ако може да направи административната система независима от демократичния процес. По този начин тя си “развързва ръцете” за по-ефективно манипулиране с лоялността на масите чрез различни пропагандни и идеологически въздействия. Но и тази възможност е твърде проблематична, защото социо-културната система предлага алтернативни на ценностите, прокламирани от държавата.

Независимо че основните атрибути на класическия капитализъм се запазват, намесата на държавата съществено променя механизма на функциониране на икономическата система. Първо, тази намеса води до установяване на контрол върху цикличността на икономиката и негативните последици на икономическата криза се разстилат върху отделни неорганизиранни квазигрупи. Второ, определянето на работните заплати става все повече предмет на публичен дебат, а не на частно решение на управляващите компании и на аполитичния механизъм на пазара на труда. Трето, променя се формата на самия икономически процес, тъй като някои икономически решения се вземат въз основа на некапиталистически критерии. Четвърто, политизирането на икономическите отношения и класовите компромиси водят до загуба на идентичността на класите и до фрагментиране на класовото съзнание. [5]

Теория за корпоративния капитализъм. Теорията за корпоративния капитализъм е вероятно най-новият опит за осмисляне на характероопределящите черти на съвременния капитализъм. В “Корпоративният капитализъм в Япония” Окумура пише: “Ако духът на съвременния капитализъм е индивидуализмът, то духът на съвременния капитализъм е корпоративизмът, изразяващ се в думите “корпорацията над всичко”. И ако родината на ранния капитализъм е Англия, то корпоративният капитализъм получава най-силно развитие не някъде другаде, а в Япония.”[6, 27] Преди да започнем обсъждането на характеристиките на корпоративния капитализъм, трябва да отбележим, че все още е открит въпросът, дали той е уникална комбинация от културни традиции, политически и икономически фактори, типична само за Япония, или представлява универсална тенденция.

Характерна за корпоративния капитализъм е прогресиращата концентрация на собствеността в корпорациите като “реални” юридически лица. Определението “реални” тук се употребява, за да покаже особеността на юридическия статут на японските корпорации. Тяхната собственост за разлика от корпорациите на Запад не се разпада на собственост на отделните акционери. Процесът на концентрация на корпоративната собственост върви паралелно с процеса на прогресиращото намаляване

обема на акциите, притежавани от индивидуални акционери. Концентриралите в себе си огромна собственост корпорации са заинтересовани от стабилна икономическа среда, което означава и стабилни връзки между самите корпорации. Този мотив е в основата на системата на взаимен контрол между корпорациите, извършващ се посредством кръгови а радиални схеми на взаимно притежаване на акции. Системата на взаимен контрол чрез акции води до прогресиращо ерозиране на дивидента като икономически инструмент: той не е атрактивен като форма на доход поради ниския си и систематично спадащ размер през последните десетилетия. По тази причина интересът към него у индивидуалните акционери чувствително е спаднал. Ниските и спадащи дивиденди, от друга страна, са фактор, който стимулира процеса на понататъшната акумулация на капитал у корпорациите, които не са ангажирани със заделянето от печалбата си на значителни средства под формата на дивидент.

Стабилността на японската корпоративна икономика има и други важни измерения. Първо, трябва да отбележим системата на вътрешнофирмени пазар на работната сила. Тя представлява организация, при която работникът, оставайки в една и съща фирма в рамките на цялата си трудова кариера, повишава квалификацията си без откъсване от производството и се придвижва към по-престижна и високодоходна работа по един предварително ясен за него път. Второ, имайки един постоянен контингент от големи институционални акционери (в лицето главно на другите корпорации) със стратегическа ориентация към висок курс на акциите, а не висок дивидент, японските компании функционират с много по-далечен прицел. Именно на тази основа става възможно японският мениджмънт да бъде стратегически ориентиран за разлика например от американския, който, ангажиран с осигуряването на достатъчно висок дивидент, търси главно непосредствено печеливши тактически решения. Третият стожер на стабилност на корпоративната икономика са солидните връзки между административния, политическия и бизнес елит, който позволява ефективното намиране на взаимно приемливи стратегически решения и единодействие по стратегическите за икономиката посоки. Четвъртият стожер на стабилност е силно консервативната система за рекрутиране на мениджърския състав. Издигането на мениджърите в японската корпорация става чрез преминаване през всички управленски и функционални етажи и звена. От една страна, тази система осигурява лоялността на кадрите, а от друга, способства за изграждане на уникална за всяка корпорация фирмена култура.

Някои теоретици гледат на всичко това като на пределно монополизирана икономика, погълнала почти изцяло пазара под формата на организиране и контрол. В действителност корпоративната система осигурява само

стратегическата рамка на координация между компаниите; в обсега на тази рамка обаче се развива интензивна конкуренция.

4 ЦЕНТРАЛНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУЦИИ НА МОДЕРНИЯ КАПИТАЛИЗЪМ

Индустриалните корпорации

Ако Лий Якока успя да убеди американския конгрес, държавната администрация и публиката, че без автомобилния гигант - корпорацията Крайслер, Америка би била вече друга, това не стана благодарение на красноречието му или дори на политическите му връзки; нито едното, нито другото може да помогне, когато е нужно да се защитава великан на глинени крака. Якока успя да покаже, че фалитът на Крайслер ще бъде не само икономически проблем. Той ще прерасне в социален, а оттам и в политически. Това стратегическо обстоятелство, характерно за модерния капитализъм, беше в основата на измъкването на компанията.

Какво прави съвременните индустриалните корпорации толкова значими? Как тяхното присъствие модифицира механизма на конкуренцията? Какви явни и скрити форми на контрол и координация съществуват между тях? Това са част от множеството Въпроси, на които икономическата социология се опитва да даде отговор.

Модификация на механизма на конкуренцията. Проблемът за модификацията на механизма на класическата конкуренция като резултат на оперирането на гигантските индустриални корпорации се свързва предимно с издигането на ред бариери пред нахлуването в съответните полета на нови компании.

Бариерите могат да бъдат групирани, както следва: първо, свързани с предимствата на серийното производство (по-бърз темп на производство, по-ниски производствени разноски, по-висока норма на печалба); второ, свързани с контрола върху суровините, изходните материали и изобщо върху всичко, което се означава с термина вход , трето, свързани с притежаването на авангардна технология, позволяваща по-качествени изделия, иновации, намаляване на разноските, четвърто, свързани с научноизследователски и развоен потенциал; пето, свързани с маркетинговия потенциал на компанията (изучаване ценностите, навиците, потребностите на потребителя; повлияване на потребителя чрез средствата на рекламата, насърчаване на продажбите, връзките с обществеността); шесто, свързани със собственост върху патенти, търговски марки и др.

Ако тези бариери възпрепятстват конкуренцията в смисъл на трудно проникване на нови "играчи", то зад тях се води интензивна конкурентна борба на вече навлезлите. С какво се характеризира тази борба? Една от най-съществените черти е ускорената диференциация на продукцията. От тази гледна точка съвременните корпорации представляват постоянен

източник на изкуствени и временни монополи върху специализирани разновидности в рамките на определена продуктова категория. Колкото по-специализирани са тези разновидности, толкова по-трудно става “отмъкването” на клиенти от други компании по линията на предлагане на заместители. Трябва да отбележим, че освен материалните аспекти на диференциацията В една епоха на паритет в качеството на продукцията на различните компании много актуални стават нематериалните - създаването на уникален имидж, “персоналност” на продукта и т.н. Колкото по-уникални (в материален или в психологически план) стават конкуриращите се продукти, колкото по-предани на дадена марка са потребителите, колкото по-рязко сегментиран е пазарът, толкова ролята на ценовата конкуренция (основната форма на конкуренция на класическия капитализъм) става по-малка и по-малка. Ако в епохата на класическия капитализъм цената носи ако не пълната, то почти пълната информация за продукта, при модерния капитализъм тя представлява само един от възможните “ключове” за разбирането на този продукт от страна на потребителя.

Макар и отслабила своята роля, ценовата конкуренция продължава да бъде съществен елемент от механизма на функциониране на съвременната капиталистическа икономика. При нея също се наблюдават значими промени. На първо място трябва да подчертаем политиката на диференциация на цените. Става дума за адресирани цени, призвани да поддържат изгодни контрагенти (“цени в сянка”, тайни сделки, различни видове ценови отстъпки и т.н.). Друг важен момент е инструментализирането на цените, което се изразява в това че цените все повече и повече се откъсват от тяхната класическа база - разноските по производството, и стават елемент на съответната маркетингова стратегия (така например, цените на апаратите и услугите на Мобиком са елемент от стратегията на „обиране и. каймака”). Третата модификация в ценовата конкуренция е по отношение на нейния ритъм. При модерния капитализъм тя е “заспала в положителните фази на цикъла и се “събужда” главно при навлизането на системата в стагнация. Това са и периодите, в които потребите лят е по-чувствителен към цените като фактор на неговия избор. Четвъртата съществена промяна се състои в това, че ценовата политика на съвременните индустриални корпорации обслужва в много случаи предимно стратегически цели (изтласкване на конкуренти, недопускане на нови такива, навлизане в нови сектори на пазара и т.н.).

Форми на контрол и координация между корпорациите. Концентрацията на капитал в ръцете на корпорациите стимулира развиването не само на нови конкурентни механизми, но и на механизми на координация и контрол между тях.

Част от тези механизми са нелегални или полулегални (спогодби за цените, разпределяне на пазари, съвместна борба срещу общ съперник с нечисти средства).

Към легалните извънпазарни форми на контрол и координация могат да бъдат отбелязани няколко категории: първо, системата на външни директори в управителните съвети; второ, участието в дейности и проекти с едни и същи финансови институции; трето, взаимно притежаване на акции; четвърто, изработване на общи цели и насоки на действие в рамките на различни асоциации на корпоративното общество; пето, различни форми на делови отношения по повод на стратегически научноизследователски проекти, системи на взаимно лицензиране, технологична интеграция Въз основа на общност на патенти и др.

Търговските банки

Ролята на търговските банки в модерните икономики има много аспекти Онези, които са получили най-много внимание и са най-добре осмислени от икономическата социология, са два: контролът на банките върху компаниите от “реалния” сектор; комбинирането на банковия и индустриалния капитал.

Как банките контролират реалния сектор? Два са най-общо начините банките да контролират корпорациите от реалния сектор: “чрез глас” и “без глас”.

По класическия начин контролът “чрез глас” се осъществява с прокарване на директори, близки до банката, в управителните съвети на корпорациите. Този външен директор (директори) има възможност да влияе върху решенията на корпорацията и по този начин да защитава или налага интересите на банката. Освен този директен начин на контрол “чрез глас” съществува и индиректен. Бидейки акционери на инвестиционни фондове, застрахователни компании и други подобни, банките могат посредством тях да се намесват в управлението на корпорациите. Това става чрез закупуване на солидни количества акции на корпорацията от страна на тези фондове или застрахователни компании с последващо издигане и налагане на удобни за банката кандидатури в стратегическото и оперативното управление. Предимството на индиректния контрол се заключава в това, че при него контролиращата банка е значително по-малко изложена на вниманието на публиката, политическите дейци и журналистиката.

Съществен, макар и все още недооценяван, момент на контрола “чрез глас” или “отвътре” е възможността на банката за достъп до голям обем важна бизнес информация, отнасяща се не само до корпорацията, до и до нейни клиенти, конкуренти и др. Това често има критично значение за разпростиране на нейната власт и над нови области на реалния сектор (обстоятелството, че в основата на главните приватизационни фондове у

нас стоят банки може да се оценява не само от гледна точка на възможността за прокарване на собствени хора в управителните съвети на приватизираните предприятия, но и като формиране на специфични информационни канали).

За да се намесят банките в делата на корпорациите, не е нужно непременно да имат “глас” в техните управителни органи. Това може да стане и “без глас”, обикновено чрез отвоюване на съответните права, когато предоставят кредити на тези корпорации. Става дума за гаранциите, залягащи в подсигурителните статии към договорите за кредити. Тези статии могат да бъдат отнесени най-общо към следните групи: първо, статии, отнасящи се до приоритета на банката пред акционерите в случай на изпадане на корпорацията във фалит; второ, статии, регламентиращи недопускането на сливания, ползването на други кредити, тавана на дивидентите и др.; трето, статии за управление, изискващи банката кредитор да има право да отстоява приемливи за нея кандидатури, ако в периода на действие на договора за кредит в състава на висшето управление се наложат промени. В редица случаи този контрол на банката “без глас” се оказва значително по-солиден и ефективен от контрола, основан на представителство в органите на управление.

Комбиниране на банковия и индустриалния капитал. Това явление най-пространно и задълбочено е изследвано от Ленин като опит да се схванат новите характероопределящи явления в икономиката в първите години на XX век. Съгласно Ленин в резултат на взаимното проникване на банковия и индустриалния капитал се образува финансов капитал и се появява нова фигура - тази на финансовия капиталист. Банките навлизат в сектора на индустриалния капитал чрез за-купуване на акции на съществуващи компании или чрез учредяване на нови компании. Налице е и обратен процес - закупуване на акции на съществуващи банки или учредяване на нови банки от страна на индустриалните компании. По този начин според Ленин става срастване на банковия и индустриалния капитал и се появява финансовата олигархия - малък социален кръг, който господства не само над икономическия живот, но и над политиката и публичното съзнание. Доколкото финансовите капиталисти поддържат тесни делови връзки, се предполага, че те развиват единни интереси и политики за тяхната защита, като действат от позицията на стратегическите цели на класата, а не от тази на техните егоцели.

Държавата и икономиката

Аналитично държавата може да се разглежда като съставена от държавни институции, правителство и държавна администрация (бюрокрация). Всяка една от тези части има специфично отношение към икономиката.

Държавата, класите и икономиката. В книгата си “Държавата и капиталистическото общество”[7] Милибанд защитава постановката, че

съвременната капиталистическа държава представлява автономна организация, което ѝ е продиктувано от изискването да способства за съхраняването на структурата на икономическата система; бидейки автономна, тя не допуска нито една от групировките на отделните капиталистически интереси да получи надмощие над останалите. Според Милибанд държавата действа като цяло в интерес на капиталистическата класа поради обстоятелството, че лидерските групи в обществото имат едни и същи социални корени, възпитание и начин на живот, което им позволява да изработват, съгласуват и защитават едни и същи възгледи и цели. Държавата се старее не само към адаптация на политиката към нуждите на икономическия живот, но и към прекарване на приемлив за нея начин на живот на широките маси от населението. Това става чрез процес на “масова индоктринация”, който най-добре се наблюдава в рекламата. За автора тя е не само средство за продажба на даден продукт, но и социален инструмент за утвърждаване на имиджа на системата, а оттук и за укрепване позициите на доминиращите групи. Рекламата утвърждава ценности, удобни за възпроизводството на дадена система, и налага определен начин на живот, при който щастието се асоциира с материални придобивки и потребление.

За разлика от разгледаната по-горе теория за държавномонополистическия капитализъм, при която връзката “държава-икономика е пряка (държавата като “агент на монополистическия капитал”), при Милибанд държавата въздейства върху икономиката непряко - чрез съхраняване на наложилата се класова структура на обществото.

Структурната селективност и корпоративизъм на държавата. Според Офе [8] държавата е обвързана институционално със защитата и поддържането на капиталистическата икономика и именно в резултат на това тя обслужва преимуществено интересите на доминиращите икономически институции и привилегирани групи. Офе не е съгласен с тезата на Милибанд, че ангажиментите на държавата спрямо икономиката идват по линията на връзките на правителството с определени класи или по линията на натиска от страна на последните върху държавните служби и политически кръгове. За да може държавата да изпълнява своите функции, тя трябва да бъде “структурно селективна”, т.е. да се опира и да фаворизира господстващите групировки на едрия капитал и организирания наемен труд. Това, от своя страна, води до развиване на скрити и корпоративистки начини на изработване на решения извън официалния демократичен процес и извън общественото мнение.

Офе е скептично настроен относно възможностите на съвременната държава за справяне с икономическите проблеми. Нито едно от трите главни средства не действа достатъчно ефективно и непротиворечиво. Административно-бюрократичният механизъм за разпределяне на ресурсите е твърде негъвкав и тромав, за да отговаря на изискванията на

пазара. Реприватизацията е опасна, защото засяга интересите на организирания труд и е спорно дали тя може да удовлетвори едновременно целите на капиталистическото натрупване и социалните нужди. Корпоративизмът е рискован, защото пречупва границата между политика и икономика и води до изолация на много групи и интереси от механизма на формиране на общата воля.

Държавната администрация и бюджетните дефицити.

Администрацията е третият структурен компонент на държавата, който Влияе и изпитва на свой ред влиянието на икономиката. Как става това? Ако на фигурите от държавната администрация гледаме като на максимизиращи собствената си изгода подобно на бизнесмените или потребителите (власт, заплати, влияние, постове, престиж, облаги, връзки и т.н.), то нещата стават ясни. Първият механизъм за максимизация на изгодата е увеличаването на обема на службата извън практическите нужди на функциите, които тя изпълнява. По този начин, от една страна, ръководителите се разтоварват от задачи, а от друга страна, се освобождава възможност да отделят внимание на неща, свързани изключително с личния им интерес. Вторият механизъм е раздуването на бюджета на службите. Както посочват теоретиците от школата на обществения избор, политиците с еднаква откровеност критикуват бюджетните дефицити, когато са в изборна кампания, и се съгласяват с тях като с неизбежно зло, когато са натоварени с някакви държавни постове. Резултат от Всичко това са големите и хронични бюджетни дефицити.

Освен вътрешните бюрократични причини за бюджетните дефицити съществуват и причини, които са във връзка с институцията на представителната демокрация. Според Нобеловия лауреат Бюкенън дефицитите не произхождат от лабилни политици, а от доминиращата днес политическа система.[9, 283-312] Тя налага “просперитет чрез дефицити”. Избирателите са настроени на ниски данъци (а следователно и ниски приходи за хазната) и високи разходи за обществени цели. Едното и другото са несъвместими В рамките на действителните финансови Възможности на държавата освен ако последната не задлъжнява и не прехвърля днешните разходи към утрешните поколения.

Дуализъм на действията на държавата спрямо различните икономически интереси.

Функционално действията на държавата спрямо икономиката могат да се отнесат към две големи категории: поддържане на процеса на натрупване и защита на потребителските изисквания на населението. Саундърс [10] вижда в начина на действие на държавата ясно разграничим дуализъм в зависимост от това, за коя категория става дума.

Първата категория намеси се отнася до производството и неговите субекти. При тези намеси се ангажират класово базираните интереси на производителите. За тяхната защита обикновено се използват по-затворени начини на влияние, отнесени преимуществено към висшите равнища на

държавния апарат, където обикновено е развита силно капиталистическа идеология, насочена към продуктивност и печалба. Втората категория се отнася до проблемите на потреблението главно в онази негова част, която е свързана с държавни разходи (образование, здравеопазване, обществен транспорт и др.). Отстояването на тези интереси приема открити форми. То е насочено към нисшите равнища на държавната власт (общински управи и др.) За прокарването им се разчита на идеология на сътрудничество и обществени услуги. Върху тези наблюдения Саундърс прави извода, че съвременната държава ще действа в интерес на производителите, колкото повече намесата включва проблемите на производството, по-корпоративистки е нейният начин на опосредяване на интересите, по-централизирана с структурата ѝ и повече важни държавни агенции притежават ориентирана към печалба и продуктивност идеология. Обратно, държавата ще е по-благосклонна към потребителите, колкото повече намесата включва проблеми на потреблението, по-демократично и плуралистично е опосредяването на интересите, по-децентрализирана е структурата ѝ и повече важни агенции притежават идеология на обществени услуги и съгражданство.

Синдикатите

Институцията на синдикатите има за функция изразяването и защитата на интересите на наемните работници по въпросите на заплащането, трудовите условия, условията на уволняване, дължина-та на работния ден и т.н. Появата на синдикатите е свързана с две други, характерни за капиталистическите икономики, институции: индустриалното предприятие и пазара на труда. Синдикатите се образуват, за да защитават интересите на наемния труд както по отношение на работодателите, така и по отношение на безликите сили на пазара на труда.

Индустриалните конфликти и проблемът за ролята на синдикатите. В социологическата литература проблемът за ролята на синдикатите в съвременните икономики и общества се извежда въз основа на това, какви позиции застъпват авторите спрямо естеството на индустриалните конфликти. Когато на тези конфликти се гледа като на смущения, които в перспектива постепенно ще бъдат преодолявани въз основа на обективни икономически, политически и социални тенденции, тогава синдикатите се интерпретират като институционални форми, в рамките на които конфликтите могат да бъдат разрешавани конструктивно. Когато на индустриалните конфликти се гледа като на проява на фундаментални и неотстраними икономически противоречия, на синдикатите се гледа или като на инструменти за радикализация на тези противоречия (“революционни”, радикални синдикати), или като на фалшификатори на класовото съзнание и отклонители на класовото действие (“реформистки”, “консервативни” синдикати).

Като представител на първата насока па мисълта ще разгледаме постановките па Дарендорф в неговата концепция за индустриалната демокрация. Втората насока ще бъде представена чрез идеите на Алън и Милибанд.

Индустриалната демокрация и институционализацията на конфликтите. В произведението си “Класи и класови конфликти в едно индустриално общество“ [11] германският социолог Дарендорф твърди, че през втората половина на ХХ в. индивидуалните конфликти се институционализират, което се изразява в няколко неща: първо, в наличието на споразумителни органи и форми, в които се срещат спорещите страни, изказват своите становища и се приемат задължителни за изпълнение от всяка страна решения; второ, в действието на арбитражни органи, към които спорещите, но неможещи да постигнат взаимноприемливо решение страни се отнасят като към узаконена инстанция, чиито решения са склонни да признаят и да изпълняват; трето, в наличието на постоянно формално представителство на интересите на хора на наемния труд в ръководните органи на компаниите; четвърто, В тенденцията на институционализация на работническото участие В управлението.

Според Дарендорф синдикатите ефективно представляват интересите на наемните работници и като такива представляват важна страна от “индустриалната демокрация”, без която другите видове демокрация стават невъзможни. Благодарение на това ефективно представителство индустриалният конфликт се оказва институционализиран и, което е по-съществено, работническата класа - интегрирана в съвременната капиталистическа икономика и общество.

Синдикатите и легитимацията на системата. Според английския социолог Алън [12] пазарният характер на капиталистическата икономика не позволява синдикатите да изпълняват основната си цел - защита на интересите на своите членове. Те действат в тази посока основно чрез средствата на свободното колективно договаряне с работодателите, но този начин на действие не води до осезаеми резултати, които авторът свързва с преразпределение на богатството. Така например, спечеленото по пътя на колективното договаряне по-високо заплащане на труда работникът губи в ролята си на потребител поради това, че работодателите прехвърлят допълнителните разходи за работна заплата в цените на стоките. За да може да се извършат крачки по посока на преразпределението на богатството е нужна намеса на държавата, но това би довело до унищожаване на основното право за свободно колективно договаряне.

Синдикатите действат в ситуация на двустранна конкуренция. От една страна, те се конкурират с други синдикати, при което по-мощните могат да наложат своите решения; от друга страна, те се конкурират с работодателите, които имат значително по-голямо влияние върху

ключовите аспекти на бизнес решенията (инвестиции, цени, печалби пазари и т.н.). В резултат на всичко това синдикатите се задоволяват е частични промени в рамките на дадена система. Възприемайки частичните промени, те възприемат системата като такава. В това Алън вижда тяхната роля за легитимация (узаконяване) на капиталистическата икономика и общество.

Милибанд в “Държавата и капиталистическото общество“ смята, че привличането на представители на синдикатите в различни равнища на държавното управление увеличава натиска върху тях да се съобразяват с “националните интереси”, да подхождат към нещата с необходимата “национална отговорност”, да гласуват за “националноотговорни решения” и т.н. Всичко това води до подвеждане исканията на синдикалните членове (които като правило са частни, а не общи искания, и само като частни могат да бъдат изпълнявани) под удобни за управлението и бизнеса формули и до отслабване на позицията им на защитници на тези искания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лафарг, П., Избрано, С., Партиздат, 1979, с. 34.
2. Вебер, М., “Градът” в Избрано: Образ общества, М., Юрист, 1994.
3. Маркс, К., Капиталът, т. 1, гл. 24, С., Партиздат, 1979.
4. Вебер, М., Протестантската етика и духът на капитализма, С., Хермес-7, 1993.
5. Habermas, J., Legitimation Crisis, London, Heinemann, 1976.
6. Окумура, Х., Корпоративен капитализм в Японии, М., Ммсль, 1986.
7. Miliband, R., The State and the Capitalist Society, London, Weidenfeld & Nicolson, 1969.
8. Offe, C., The Theory of the Capitalist State and the Problem of Policy Formulation (в сборника D. Lindberg (ed.), Stress and Contradiction in Modern Capitalism, Lexington, D. C. Heath, 1975.
9. По Т. Букхолц, Живи идеи от мъртви икономисти, С., Издателска къща “Христо Ботев”, 1993.
10. Saunders, P., Social Theory and the Urban Question. London, Hutchinson, 1981.
11. Dahrendorf, R., Class and Class Conflict in an Industrial Society, London, Routledge & Kegan Paul, 1959.
12. A lien, V., The Sociology of Industrial Relations, London, Longman, 1971.

ВЪПРОСИ ЗА САМОПОДГОТОВКА

1. Каква е връзката между икономически системи и икономически институции?
2. Как еволюират икономическите системи и институции?
3. Какво представлява градът като пазарна институция и каква е разликата между робовладелския, феодалния и капиталистическия град?
4. По какво се различават възгледите за произхода и същността на капитализма на К. Маркс и М. Вебер?
5. Кои са предпоставките за възникване на капиталистическо предприятие?
6. Какво представлява теорията за държавно-монополистическия капитализъм?
7. Какво представлява теорията за мениджърския капитализъм?
8. Какво представлява теорията за организирания капитализъм?
9. Какво представлява теорията за корпоративния капитализъм?
10. Кои са централните икономически институции на модерния капитализъм?